

باز باران با ترانه...

بررسی و تحلیل اشعار کتاب‌های فارسی دوره‌ی ابتدایی

از منظر اصول و معیارهای ادبیات کودک و نوجوان

پورچیستا عزیزاده

کارشناس ارشد آموزش زبان و ادب فارسی

کلیدواژه‌ها: ادبیات، ادبیات کودکان، دوره‌ی ابتدایی، شعر، کودک.

اشاره

شعر، یکی از ابزارهای آموزشی اثربخش در دوره‌ی ابتدایی و یکی از قالب‌های مورد استفاده در کتاب‌های درسی است. پژوهش و بازنمایی جایگاه شعر در آموزش ابتدایی، از مقوله‌هایی است که در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی کشورمان مورد توجه قرار می‌گیرد. آن چه در پی می‌آید مقاله‌ای است تحلیلی که از پایان‌نامه‌ی کارشناس ارشد پورچیستا عزیزاده، که آن را به راهنمایی دکتر حسین قاسم پورمقدم و مشاوره‌ی دکتر بهمن زندی در دانشگاه پیام‌نور انجام داده است، تلخیص شده است. از این پایان‌نامه در بهمن ماه ۸۹ دفاع شده و کتاب‌های درسی مورد اشاره، کتاب‌های مربوط به سال تحصیلی ۹۰-۸۹ است.

سراغاز.....

یکی از نگرانی‌ها و دغدغه‌های والدین، آینده‌ی کودکانشان است که مبادا این لبخندهای شیرین و صادقانه و بازی‌های صمیمانه و شادی‌آفریشان به غم، اندوه و انزوا و گوشه‌نشینی تبدیل شود. اگر کودک را لوحی سفید و آینه‌ی صافی بدانیم، برآن چه که بر آن نقش می‌بندیم، باید بیشتر دقت کنیم.

از آن‌جا که تربیت کودک بعد از خانواده به دوش جامعه است، این مسئولیت سنگین در مرحله‌ای نخست به دوران حساس دبستان مربوط می‌شود. مهم‌ترین وسیله و ابزار تعلیم و تربیت این دوره کتاب‌های درسی است، به‌خصوص ادبیات که ارتباطی تنگاتنگ با فکر و اندیشه و احساس کودکان دارد و آینده‌ی افراد جامعه وابسته به آن است.

امروزه در بیشتر کشورهای پیشرفته مسئولیت و مدیریت‌های مهم به عهده‌ی افرادی است که دارای مدارج عالی ادبیات کشورشان هستند، زیرا زیربنای پیشرفت هر کشوری، ادبیات و فرهنگ آن است. با توجه به امر فوق آموزش و پرورش می‌بایست این مسئولیت را در دوران دبستان با ظرافت و لطافت خاص کودکان و به‌خصوص با توجه به شرایط و معیارهای رشدی، ادبی و زبانی انجام دهد و در انتخاب موضوعات و محتوای کتاب‌های درسی سعی لازم را مبذول دارد. از آن‌جایی که شعر از ارزش بالایی برخوردار است و تأثیرگذاری

آن در کودکان به‌گونه‌ای است که با آن زندگی می‌کنند، نقش شاعر کودک نیز بسیار حساس و مهم است. زیرا آن چه می‌سراید و به کودک منتقل می‌کند، در اصل فکر و اندیشه و شخصیت او را می‌سازد. اگر به تأثیر شعر و اهمیت آن پی ببریم، می‌توانیم اذعان کنیم که ادبیات زیربنای فرهنگ و تعلیم و تربیت است و شعر کلید آن.

در چند سال اخیر در کشور ما نیز قدم‌های مؤثری در این راه برداشته شده است و اهمیت زیادی به این موضوع داده می‌شود. در این راستا برای ما نیز سؤالاتی مطرح شد تا کتاب‌های درسی را مرور کرده و بر طبق میزان رشدی و زبانی و ادبی کودک ملاک‌ها و معیارهایی فراهم کرده، شعر کتاب‌های پنج پایه را به‌طور دقیق مطالعه و بررسی کنیم و در نهایت اشعار موجود را با ملاک و معیارها انطباق دهیم و با نظرات معلمان و کودکان نتیجه‌ی نهایی را بر طبق آمار به‌دست آمده، ارائه کنیم و بالاخره با تحلیل خلاصه‌ای از بعضی شعرهای نمونه، نظر و پیشنهادهایی به‌دست دهیم.

روش تحقیق.....

در این تحقیق از روش توصیفی تحلیل محتوا و شیوه‌ی گردآوری اسنادی و کتابخانه‌ای به صورت پژوهش در کتاب‌های مربوطه از پنج پایه‌ی کتاب فارسی دوره‌ی دبستان و دیوان شاعرانی

که اشعاری درباره‌ی کودک داشته‌اند، استفاده کردیم. برای تکمیل اطلاعات، جزوات و پایان‌نامه‌ها و کتاب‌هایی که در ارتباط با کودک یا شعر کودک و نوجوان نوشته شده است، مطالعه و بررسی و نیز آن‌ها را با معیارها و ملاک‌های شعر کودک مطابقت کردیم. در نهایت حاصل بررسی‌ها را با پرسش‌نامه‌ها، مصاحبه‌ها و مشورت‌هایی با کارشناسان و متخصصان این رشته داشتیم، کامل و نتیجه‌گیری نمودیم. ابزار تحقیق در این مقاله اشعار کتاب‌های فارسی دوره‌ی ابتدایی و اصول و معیارهای ادبیات کودک و نوجوان است.

۱. شعرها امیدوارکننده باشد.
۲. بدبینانه نباشد.
۳. انتزاعی نباشد، یعنی در کودکی قابل لمس باشد (تا نزدیک به کلاس پنجم)، از به کار بردن مجاز و استعاره‌ها دوری کند.
۴. لحنی عاطفی را دربرداشته باشد.
۵. خیال‌انگیز باشد.
۶. شوراآفرین و تفریحی باشد.
۷. هراس‌آور نباشد.

یافته‌ها..... و نتیجه‌چنین بود:

ملاک‌ها و معیارهای رعایت نشده	ملاک‌ها و معیارهای رعایت شده	تعداد ملاک‌ها و معیارها	جمع کل اشعار کتاب‌های فارسی اول تا پنجم
۲۴	۳۸۲	ملاک‌های رشدی ۴۰۶	۵۸
۵/۹۱ درصد	۹۴/۰۸ درصد	۱۰۰	درصد

سؤال ۱. تا چه میزان شعرهای کتاب‌های فارسی دبستان با معیارهای زبانی ادبیات کودک و نوجوان انطباق دارد؟

طبق تحقیقاتی که انجام شد، اشعار کلیه‌ی کلاس‌های پنج‌پایه‌ی دبستان با معیارهای زبانی ادبیات کودک به روال زیر مقایسه شد:

۱. رسایی داشته باشد.
۲. شیوایی داشته باشد.
۳. لفظها و اصطلاح‌های محلی در آن نباشد.
۴. از زبان محاوره استفاده نشود.
۵. از سادگی برخوردار باشد.
۶. زبان شکسته در آن به کار نرود.
۷. روان باشد.

و نتیجه چنین بود:

از ۵۸ شعر با ۴۰۶ ملاک رشدی، ۳۸۲ ملاک، مطابقت دارد که برابر است با ۹۴/۰۸ درصد و ۲۴ ملاک، مطابقت ندارد که برابر است با ۵/۹۱ درصد.

سؤال ۳. تا چه میزان اشعار کتاب‌های فارسی دبستان با معیارهای ادبی انطباق دارد؟

کلیه‌ی اشعار کتاب‌های پنج‌پایه‌ی دبستان با معیارهای ادبی به روال زیر مقایسه شد:

۱. قافیه‌های غنی داشته باشد.
۲. مصراع‌ها کوتاه، پرجنب و جوش و رقصان و ضربی باشد.
۳. ردیف‌های آهنگین داشته باشد.
۴. استعاره نداشته باشد.
۵. صنایع بدیع و مجاز و استعاره باید بسیار ملایم و ساده به کار رود (در شعر کودکان بهتر است استعاره نباشد).
۶. هم‌آهنگی وزن با محتوا.

و نتیجه چنین بود:

ملاک‌ها و معیارهای رعایت نشده	ملاک‌ها و معیارهای رعایت شده	تعداد ملاک‌ها و معیارها	جمع کل اشعار کتاب‌های فارسی اول تا پنجم
۲۷	۳۷۹	ملاک‌های زبانی ۴۰۶	۵۸
۶/۶۵ درصد	۹۳/۳۴ درصد	۱۰۰	درصد

از ۵۸ شعر با ۴۰۶ ملاک زبانی، ۳۷۹ ملاک، مطابقت دارد که برابر است با ۹۳/۳۴ درصد و ۲۷ ملاک، مطابقت ندارد که برابر است با ۶/۶۵ درصد.

ملاک‌ها و معیارهای رعایت نشده	ملاک‌ها و معیارهای رعایت شده	تعداد ملاک‌ها و معیارها	جمع کل اشعار کتاب‌های فارسی اول تا پنجم
۲۸	۳۲۰	ملاک‌های ادبی ۳۴۸	۵۸
۸/۰۴ درصد	۹۱/۹۵ درصد	۱۰۰	درصد

سؤال ۲. تا چه میزان اشعار کتاب‌های فارسی دبستانی با معیارهای رشدی کودکان انطباق دارد؟

اشعار کلیه‌ی کتاب‌های پنج‌پایه‌ی دبستان با معیارهای رشدی کودکان به روال زیر مقایسه شد:

از ۵۸ شعر با ۳۴۸ ملاک ادبی، ۳۲۰ ملاک، مطابقت دارد که برابر است با ۹۱/۹۵ درصد و ۲۸ ملاک، مطابقت ندارد که برابر است با ۸/۰۴ درصد.

تحقیقات نشان داده که اکثر اشعار کتاب‌های درسی دبستان با ملاک‌ها و معیارهای ادبیات کودکان (شعر) مطابقت دارد و درصد کمتری مطابقت ندارد.

جدول زیر نتیجه‌ی کلی این پژوهش را نشان می‌دهد:

ملاک‌ها و معیارهای رعایت نشده	ملاک‌ها و معیارهای رعایت شده	تعداد ملاک‌ها و معیارها	جمع کل اشعار کتاب‌های فارسی اول تا پنجم
۷۹	۱۰۸۱	۱۱۶۰	۵۸
۶/۸۱ درصد	۹۳/۱۸ درصد	۱۰۰	درصد

از ۵۸ شعر با ۱۱۶۰ معیار و ملاک زبانی، رشدی، ادبی ۱۰۸۱ ملاک و معیار، مطابقت دارد که برابر است با ۹۳/۱۸ درصد و ۷۹ ملاک و معیار، مطابقت ندارد که برابر است با ۶/۸۱ درصد.

نتیجه‌گیری

از مهم‌ترین مراحل یک پژوهش، مرحله‌ی نتیجه‌گیری نهایی است. این امر ممکن نمی‌شود مگر این که پژوهش‌گر جوانب تحقیقات را منصفانه بررسی کند و با دیدی عادلانه و واقع‌بینانه نظر خود را اعلام کند. حساسیت این امر در علوم انسانی که این تحقیق نیز شامل آن است بیشتر احساس می‌شود. به همین جهت ما تنها به مقایسه‌ی اشعار با معیارها و ملاک‌های شعر کودکان اکتفا نکرده و دامنه‌ی آن‌را وسعت بخشیدیم و با مصاحبه‌ها و نظرسنجی‌ها و مشورت‌ها و تحلیل چند نمونه اشعار منتخب (از سوی معلمان محترم) نتیجه‌ی آن را تا حدی کامل کرده و با ارائه‌ی دو پیشنهاد در آخر این بخش نظر خود را اعلام کردیم. برای تکمیل و روشن شدن نتیجه‌ی پژوهش ابتدا چند نمونه شعر را از پایه‌ی یک تا پنجم تحلیل می‌کنیم و در نهایت نتیجه‌ی آن را به صورت جمع‌بندی و کامل نشان می‌دهیم.

کلاس اول

الف) شعر جشن بهمن، سروده‌ی خانم کبری هاشمی.
این شعر، یک شعر ملی و میهنی است که کودکان به آن بسیار علاقه‌مندند. شعر از یک ریتم خاصی برخوردار بوده و از قافیه‌های لطیف و زیبا که همواره ورد زبان کودکان است، استفاده می‌کند. مثل ستاره، قاصدک، شاپرک، پرند. شعر را کودکان با شور و علاقه می‌خوانند و احساس خوشحالی می‌کنند و این نشاط از ملاک‌های شعر کودک است که شاعر به نحو احسن به شعر جشن بهمن داده است.
ب) زردآلو. سروده‌ی مصطفی رحماندوست شاعر معروف

کودکان عصر ما.
این شعر با قافیه‌های کوتاه و کلمات ملموس، بسیار زیبا سروده شده است. شاعر تصویری از زردآلو را با تمام رنگ و طعم آن به کودک ارائه می‌دهد که گویی مزه‌ی آن‌را به دهانش می‌گذارد.
شعر با تمام سادگی و روانی، اصل مطلب را بیان می‌کند و حرفی برای گفتن باقی نمی‌گذارد.

کلاس دوم

الف) روز خوب پیروزی که مصطفی رحماندوست با وزن و آهنگی ملایم، زیبایی و شکوفایی یک روز خوب پیروزی انقلاب را نشان می‌دهد. روز ۲۲ بهمن که کودک آن‌را از بزرگان، آموزگاران و رادیو شنیده و در تلویزیون تصاویری از آن روز را بارها مشاهده کرده است، برایش بیگانه و دور از ذهن نیست. در این شعر از تشبیهات بسیار ساده و دل‌نشین استفاده شده است و به همین دلیل بر دل می‌نشیند.

مثل غنچه بود آن روز
غنچه‌ای که روییده
در هوای بهمن ماه
بر درخت خشکیده
مثل آب بود آن روز و...

ب) وقت نماز از سروده‌های افشین علا

واژه‌ی نماز از واژه‌هایی است که در فرهنگ و عرف و مذهب ما به آن اهمیت خاصی می‌دهند و کودک از کودکی با آن آشنا است. آن را می‌شنود و انجام این فریضه را پیوسته در منزل مشاهده می‌کند. این شعر نیز با قافیه‌های کوتاه و وزنی آهنگین، مناسب محتوای آن سروده شده است. موضوع شعر، نماز است و شاعر با یک داستان کوتاه و جالب آن‌را چنان جذاب کرده است که کودک بی‌اختیار شعر را حفظ و تکرار می‌کند. شاعر بلندشدن برای نماز و خواندن نماز را چنان آرام و ملایم بیان می‌کند که گویی آرامش نماز را بعد از خواندن آن را ما می‌بینیم.
مثل:

خیلی صدایش
آرام و ناز است
می‌گفت پاشو
وقت نماز است

کلاس سوم

شعر «پدر بزرگ» که ناصر کشاورز آن‌را سروده است از شعرهایی است که طبق گفته‌ی معلمان پایه‌ی سوم مورد علاقه‌ی کودکان است. مصراع‌های کوتاه، ساده و روان پشت‌سرهم، چون

آهنگی زیبا قلب کودکان را می‌نوازد.

دیشب پدر بزرگم
آمد به خانه‌ی ما
باز او مرا بغل کرد
بوسید صورتم را

فضای شعر بسیار عاطفی و سرشار از محبت و دوستی است. شاعر قلم را روی واژه‌های پدربزرگ حرکت داده است که برای کودکان دوست‌داشتنی و جذاب است و مادر برایش با پذیرایی ساده چای تازه می‌آورد.

همه‌ی اشعار از اولین کلمه تا آخرش طوری ساخته شده که گویی کودکان لحظه لحظه‌ی آن‌ها را احساس می‌کنند و صحنه‌ها را مجسم می‌سازند.

در کلاس سوم، شعر «مهربان مثل آفتاب» و شعر «تماز» نیز در ردیف اشعار مورد علاقه‌ی کودکان می‌باشد.

کلاس چهارم شعر باران از گلچین گیلانی:

باز باران
با ترانه
با گهرهای فراوان
می‌خورد بر بام خانه

شاید کمتر کسی است که شعر باران را نخوانده باشد و کمتر کسی است که شعر باران را خوانده و صحنه‌های آن را احساس نکرده و به‌خاطر نسپرده باشد. گویی شاعر مخاطبان کوچکش را با خود به گردش می‌برد و صحنه‌های باشکوه طبیعت را با زبانی گویا و با تشبیهات لطیف و ساده نشان می‌دهد. ترکیبات و تشبیهات نوچنان در ذهن کودک جا می‌گیرند که همیشه باقی می‌مانند و همیشه کودکان تصویر آن‌ها را چون پرده‌ی سینما تماشا می‌کنند.

سبزه در زیر درختان،
رفته رفته گشت دریا
توی این دریای جوشان
جنگل وارونه پیدا.

کلاس پنجم شعر خدا

خدا شعری است از ناصر علی اکبر سلطانی، با جمله‌ها و ترکیب‌های جدید، روان و ساده.

اگرچه بعضی از صنایع ادبی به‌کار رفته برای کلاس پنجم کمی مشکل به‌نظر می‌رسد؛ مثل: «تو به گوش ابر خواندی»، اما کودکان از خواندن این شعر لذت می‌برند و به آن علاقه دارند. فعل‌های

مصراع‌های «تو به چشمه یاد دادی»، «تو به ژاله امر کردی»، «به خزان اجازه دادی» قدرت خداوند را به سادگی بیان می‌کند. شاعر توانسته است آن‌چه که در خیالش می‌گذرد، به خوبی و زیبایی به مخاطبانش منتقل کند.

ضمناً در کلاس پنجم در طی نظرسنجی‌ها شعر «توانا بود هر که دانا بود» از فردوسی، «چشمه و سنگ» از ملک‌الشعراى بهار، از شعرهای کلاسیک در کتاب فارسی است توجه دانش‌آموزان را جلب کرده است.

با تحلیل خلاصه و مختصری که از چند شعر منتخب و نمونه به عمل آمد به این نتیجه می‌رسیم که همه‌ی این اشعار طبق تحقیقات و بررسی‌ها به دلیل نزدیک بودن آن‌ها به زبان و روحیات کودکان مورد توجه و علاقه قرار گرفته‌اند. این نزدیکی و عدم بیگانگی زمانی صورت می‌گیرد که شاعر، از کودکان شناختی دقیق داشته باشد.

پیشنهاد.....

۱. در انتخاب اشعار کتاب‌های فارسی لزومی ندارد که حتماً از شاعران معروف و نام‌دار شعری انتخاب شود. شعر یک شاعر تازه‌کار نیز می‌تواند جایی در میان کودکان داشته باشد. مهم آن است که چه گفته است.

۲. در انتخاب اشعار، از کودکان باید کمک گرفته شود، زیرا آن‌ها خود بهترین ملاک زنده برای انتخاب یک شعر خوب و مناسب هستند. تأثیرگذاری شعر و عکس‌العمل آن‌ها می‌تواند در این امر یاری کند.

منابع

۱. ایمن (آهی)، لیلا خمارلو (میرهادی)، توران. دولت‌آبادی، مهدخت. (۱۳۵۷). گذری در ادبیات کودکان. انتشارات شورای کتاب کودک.
۲. بهزادی، حسین. بدیع. (۱۳۷۵) فنون و آرایش‌های ادبی. انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.
۳. جبلی آده، پریچهر. ذوالفقاری، حسن. سالمی، اسماعیل. سنگری، محمدرضا. عمرانی، غلامرضا. قاسم‌پور مقدم، حسین. میرکیانی، محمد. نجاران، فرح. (۱۳۸۸). کتاب‌های فارسی پنج پایه ابتدایی. سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی. اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
۴. قاسم‌پور مقدم، حسین. اکبری شلدره‌ای، فریدون. یارویسی، منصور. (۱۳۸۵). ادبیات کودکان و نوجوانان (همراه با نقد و تحلیل نمونه‌های شعر و قصه). انتشارات مؤسسه فرهنگی آیندگان.
۵. ماحوزی، مهدی. (۱۳۷۴). برگزیده نظم و نثر یا فارسی و نگارش. انتشارات اساطیر.